

UOT: 342

DOI:10.30546/EMNAA.2025.27.02.220

MÜQAVİLƏ HÜQUQUNUN MÜASİR İNKİŞAF İSTİQAMƏTLƏRİ

Qocayev E.A.

Milli Aviasiya Akademiyası

ORCID iD: 0009-0006-7824-105X

Məqalədə beynəlxalq səviyyədə müqavilə hüququnun müasir inkişaf istiqamətləri, onun xüsusiyyətləri, ayrı-ayrı hüquq sistemləri və ölkələrdə özünəməxsus cəhətlərindən bəhs olur. Müxtəlif hüquq sistemlərinin müqavilə hüququnda baş verən inkişaf prosesində hüquqi-nəzəri və praktiki əhəmiyyət kəsb edən bir sıra məsələlər (istiqamətlər) meydana gəlmişdir. Bu istiqamətlərin başa düşülməsi təkcə müasir müqavilə hüququ haqqında baxış və ideyaları genişləndirməyib, həm də iqtisadi əhdlərin bağlanması və icrasında mövcud problemləri daha bacarıqla həll etməyə kömək etməkdədir. Azad iqtisadi münasibətlərin ən mühüm elementlərindən biri kimi, müqavilə və onunla bağlı hüquqi tənzimləmə mexanizmi də davamlı inkişaf etməkdədir. Araşdırmada, məhz müasir iqtisadi (sahibkarlıq) fəaliyyətinin dinamik inkişafı və şaxələnməsinə müvafiq olaraq, müqavilələrin yeni növlərinin meydana gəlməsi və bunun beynəlxalq aktlarda əks olunmuş nümunələrindən bəhs olunur.

Mövzunun tədqiqi ilə bağlı beynəlxalq aktlara və xarici təcrübə və qanunvericilik nümunələrinə istinad edilmişdir. Belə ki, araşdırma zamanı Beynəlxalq Kommersiya Müqavilələrinin Prinsipləri (UNIDROIT prinsipləri), Beynəlxalq alqı-satqı müqavilələri haqqında Vyana Konvensiyası, Avropa Birliyinə (AB) dair sənədləri, Ümumdünya Ticarət Təşkilatının (ÜTT) Xidmətlərin Ticarəti üzrə Baş Sazişi kimi beynəlxalq sənədlər və ABŞ, Azərbaycan, İngiltərə və Rusiya kimi ölkələrin müvafiq qanunvericiliyi nəzərdən keçirilmişdir.

***Açar sözlər:** müqavilə hüququ, müqavilə azadlığı, məhdudlaşdırma, Mülki Məcəllə, istiqamətlər, sahibkarlıq, kommersiya, UNIDROIT, Anglo-Sakson, yeni müqavilə növləri, ABŞ, Avropa.*

Müqavilə münasibətlərində qanunun rolu bu münasibətlər üçün hüquqi mexanizm təmin etmək məqsədi daşıyır. Müqavilə, hüquqi tənzimləmənin səmərəliliyinin əsas tərkib elementlərindən biridir. Buna görə də qanunvericinin iqtisadi dövriyyənin hüquqi əhəmiyyətli müxtəlifliyini əks etdirən yeni müqavilə tiplərini (növlərini, yarım tiplərini) operativ şəkildə yaratması zəruridir.

Geniş mənada müqavilə hüququ dedikdə müxtəlif mənbələrdə cəmlənmiş, həm daxili, həm də beynəlxalq iqtisadi dövriyyənin iştirakçıları arasında əmlak üzrə müxtəlif müqavilə öhdəliklərinin bağlanması (yaranması), icrası və xitamına dair münasibətləri tənzimləyən qaydaların bütöv məcmusu başa düşülə bilər.

Qloballaşma hüquqi fenomendə köklü dəyişikliyə və unifikasiyaya (yaxınlaşmaya) səbəb oldu. Bu yaxınlaşma bəzən tək məcbureddi subyekt tərəfindən qoyulan, bəzən ardıcıl inkişaf nəticəsində yaranan, digər halda konsensusla qəbul edilən qaydalar nəticəsində baş verir. Bu yolun ən maraqlı tərəfləri arasında biz transmilli reallığa daha adekvat olan və texnologiya və bazar

tərəfindən idarə olunan müasir lex mercatoria-nın inkişafı və məcəllələşməsini qeyd edə bilərik [1, s. 5].

Müxtəlif hüquq sistemlərinin müqavilə hüququnda baş verən inkişaf prosesində hüquqi-nəzəri və praktiki əhəmiyyət kəsb edən bir sıra məsələlər (istiqlətlər) meydana gəlmişdir. Bu istiqamətlərin başa düşülməsi təkcə müasir müqavilə hüququ haqqında baxış və ideyaları genişləndirməyib, həm də iqtisadi əqdlərin bağlanması və icrasında mövcud problemləri daha bacarıqla həll etməyə kömək etməkdədir. Bu mənada aşağıda qeyd olunan bir sıra meylləri təhlil etmək faydalı olardı.

Birinci istiqamət – müqavilə hüququnun, eləcə də ümumilikdə müxtəlif ölkələrdə sahibkarlıq (kommersiya, biznes) hüququnun beynəlmilləşməsidir.

Xüsusi hüququn və xüsusilə müqavilə hüququnun beynəlmilləşməsi məsələsi yeni deyil. İ.A. Pokrovski yazırdı ki, “Roma xüsusi hüququ” – müxtəlif millətlərin iştirak etdiyi, dövriyyə üçün tamamilə yararlı bir təməl olması üçün hər hansı bir spesifik xüsusiyyətdən ayrılmalı, “millətüstü”, universal qanuna çevrilməli idi. Roma hüququ beynəlxalq dövriyyənin sağlam əsaslarını özündə əks etdirdi və yalnız Roma hüququ olmaqdan çıxıb, hardasa bütün antik dünyanın ümumi hüququna çevrildi” [2, s.51].

Məsələ ilə bağlı mənbə və meylləri izlədikcə, M.İ. Kulaginın belə bir təsnifatı ilə razılaşmaq lazım gəlir ki, müqavilə hüququnun müasir beynəlmilləşməsi prosesi aşağıdakı əsas istiqamətlərdə baş verir:

- beynəlxalq publik hüququn bu və digər ölkənin mülki (kommersiya) hüququna təsirinin güclənməsi;
- xarici elementli münasibətlərin milli hüquqi tənzimlənməsinin intensiv inkişafı;
- mülki və ticarət hüququnun unifikasiyası (uyğunlaşdırılması);
- ayrı-ayrı ölkələrdə xüsusi hüququn yalnız normativ məzmununun deyil, həm də hüquq mənbələri sistemlərinin yaxınlaşması [3, s.31].

Bu proses Avropa hüququ təmsalində xüsusilə aydın görünür. Akademik B.N. Topornin ifadəsi ilə desək, “Avropa hüququ, bir tərəfdən, integrasiyanın əsas tənzimləyicisi kimi xidmət edir, onun inkişafına şərait yaradır, digər tərəfdən, onun nəticələrini və ehtiyaclarını əks etdirərək təcəssüm etdirir” [4, s.15].

Avropa hüququ dedikdə, geniş mənada Avropada demək olar ki, bütün Avropa beynəlxalq təşkilatlarının quruluşu və fəaliyyəti, iqtisadi, sosial, siyasi, elmi, mədəni əlaqələrin bütün spektrini əhatə edən münasibətlərinin hüquqi tənzimlənməsi başa düşülür [4, s.19].

Avropa İqtisadi Birliyinə (AİB) dair Saziş üzv dövlətlərin inkişafının müxtəlif aspektlərini müstəqil şəkildə tənzimləmək hüquqlarını ləğv və ya əvəz etmir. Ümumi bazarın formalaşması düşünülmüş hüquqi siyasətin həyata keçirilməsini tələb edirdi. Bu üzv dövlətlərin qanunlarının ümumi bazarın düzgün işləməsi üçün zəruri olan dərəcədə yaxınlaşmasına nail olmaqdan ibarətdir. Bu siyasətin təməl müddəaları AİB Sazişində müəyyən edilmişdir. Birlük təsisatlarına (Komissiya və Şuraya) “üzv dövlətlərin nizamnamələri, sərəncamları və inzibati tədbirləri ilə bağlı direktivlər” vermək imkanı verilmişdir [5]. Bu, milli qanunvericiliyin ümumi bazarın formalaşması və fəaliyyəti ilə bilavasitə bağlı olduğu hallarda həyata keçirilməli idi. Birliyin inkişafı milli qanunvericiliyin ümumi bazarın prinsiplərinə uyğunluğuna nəzarətin artmasına səbəb oldu.

Yuxarıda qeyd olunan qanunvericiliyin yaxınlaşması prosesi müqavilə hüququna da təsir göstərdi ki, bunun nəticəsində Avropa İqtisadi Birliyinin xeyli sayda direktivləri meydana çıxdı və

bunlar AİB-ə daxil olan ölkələrin qanunvericiliyini yaxınlaşdırmağa (unifikasiyasına) yönəldi. Məsələn, 18 dekabr 1986-cı il tarixli, 86/653/EEC sayılı Direktiv AİB-ə üzv dövlətlərinin müstəqil satış agentləri məsələsinə dair qanunvericiliklərinin koordinasiyasını nəzərdə tutur [6].

AİB-də hüququn unifikasiyası prosesi əsasən iki yolla həyata keçirilir: 1) AİB-ə üzv ölkələr arasında beynəlxalq müqavilə və sazişlərin bağlanması; 2) AİB Şurası tərəfindən hüquqi münasibətləri daha da yaxınlaşdırmağa yönəlmiş xüsusi aktların qəbul edilməsi, Ümumi Bazarın mövcudluğuna və fəaliyyətinə bilavasitə təsir edən münasibətlərin tənzimlənməsi yolu ilə.

Deməli, iqtisadi həyatda inteqrasiya prosesləri hüquqi tənzimləmə rejimlərinin yaxınlaşmasını və unifikasiyasını zəruri edir.

İngilis müqavilə hüququnun problemlərindən bəhs edən Riçard Ston qeyd edir ki, “Bu universallıq, çox müxtəlif növ müqavilələrin fərqli tələblərə malik ola biləcəyi və “bir ölçü hamıya uyğundur” qaydalarına asanlıqla uyğun gəlməyən problemlərə səbəb ola bilər” [7, s.3].

Yuxarıda qeyd olunan beynəlmilləşmə tendensiyası, Azərbaycan Respublikasının müqavilə hüququ nümunəsində də müşahidə oluna bilər. Qeyd etmək kifayətdir ki, Mülki Məcəllənin əsaslandığı fundamental prinsiplərdən biri Azərbaycanda iqtisadi dövrüyyə qaydalarının ümumi qəbul edilmiş beynəlxalq hüquq normaları ilə uzlaşdırılmasıdır. Müqavilə hüquqi institutlarını inkişaf etdirərkən Azərbaycan Respublikasının tərəfdar çıxdığı beynəlxalq müqavilə və konvensiyaların müddələrinin (məsələn, Beynəlxalq alqı-satqı müqavilələri haqqında Vyana Konvensiyası və s.) nəzərə alınması, yalnız hüquqi öhdəlik yox, həm də iqtisadi dövrüyyə və sahibkarlıq mühitinə müsbət təsir göstərən bir imkandır. Bu mənada müvafiq beynəlxalq ixtisaslaşmış təşkilatlar tərəfindən hazırlanmış konvensiya, prinsip, saziş, model qanunlar və s. həm qanunvericilikdə, həm də təcrübədə nəzərə alınması hər bir ölkənin müvafiq hüquq sisteminin təkmilləşməsi və beynəlxalq iqtisadi əməkdaşlıq çərçivəsində ticarət qaydalarının unifikasiyasının güclənməsinə təkan verir.

Qanunvericiliyin bu cür harmonizasiyası demək olar ki, bütün dövlətlərin qanunvericiliyinə bu və ya digər dərəcədə ciddi təsir göstərir. Məsələn, Beynəlxalq alqı-satqı müqavilələri haqqında Vyana Konvensiyası beynəlxalq ticarət sahəsində ingilis milli qanunvericiliyinin məzmununa nəzərəcarpacaq təsir göstərmişdir [8, s.37].

Beynəlxalq unifikasiya baxımından müxtəlif ölkələrin mülki (ticarət) qanunvericiliyinə daxil olan: xarici fiziki və hüquqi şəxslərin mülki hüquqi vəziyyəti, əcnəbilərin başqa dövlətin ərazisində yerləşən əmlak hüquqları, xarici iqtisadi müqavilələrin həyata keçirilməsi qaydası və məzmunu ilə bağlı qaydalar və s. xüsusi maraq doğurur. Bu mənada “Beynəlxalq xüsusi hüquq haqqında” Azərbaycan Respublikası Qanununun müddəaları da kifayət qədər diqqət çəkir.

İkinci istiqamət – müqavilə formalarının liberallaşdırılması, elektron sənəd dövrüyyəsinin müqavilə praktikasına tətbiqi, elektron ticarətin inkişafı ilə əlaqədardır.

Elektron ticarətin inkişafı müqavilənin yazılı forması və onun atributları haqqında qanunvericilik müddələrinin aydınlaşdırılması, elektron sənədlərin hüquqi statusunun müəyyən edilməsi və bir sıra digər məsələlərlə bağlı hüquqi problemlərin yaranmasına səbəb olmuşdur.

Üçüncü tendensiya – əvvəllər müxtəlif ölkələrin qanunvericiliyinə məlum olmayan yeni müqavilə növlərinin meydana gəlməsi və qarışıq müqavilə formalarının geniş yayılmasıdır.

Obyekti kommersiya dəyəri daşıyan müxtəlif növ informasiyalar olan müqavilələr getdikcə mülki dövrüyyədə daha çox əhəmiyyət kəsb edir.

Son onilliklərdə Qərb ölkələrində və ABŞ-da biznes münasibətlərinin hüquqi tənzimlənməsi sahəsində franqayzinq (franşiza) müqaviləsi geniş yayılmışdır. ABŞ-da beynəlxalq franqayzinq müqaviləsinin bağlanması ilə bağlı xüsusi normalar mövcuddur.

Ümumiyyətlə, bu müqavilə növü artıq dünyanın biznes münasibətlərində xüsusi yer tutur. Buna müvafiq olaraq müxtəlif ölkələrin qanunvericiliyi bu müqavilə növünü müxtəf cür tənzimləyir. Məsələn, AR MM-in xüsusi – 35-ci fəsilə (723-731-ci maddələr) Franqayzinqlə əlaqədar müqavilə münasibətlərini tənzimləyir.

Rusiya Federasiyasının Mülki Məcəlləsi “Kommersiya konsessiyası” (Maddə 1027) adlanan [9] yeni bir müqavilə növü təqdim etdi ki, bu əslində digər ölkələrin qanunvericiliyində tanınan franqayzinq və ya franşiza müqavilələrinin ekvivalentidir. Lakin Rusiyada franqayzinq adı çəkilən ölkələrdə olduğu kimi inkişaf etməmişdir. Bu müqavilənin, məsələn, Amerika iqtisadiyyatı sistemində əhəmiyyətini təsəvvür etmək üçün aşağıdakı rəqəmləri göstərmək kifayətdir: hər on beş dəqiqədən bir ABŞ-da yeni franqayzinq mağazası açılır, Amerikada bütün pərakəndə satışların üçdə birindən çoxu franqayzinq sistemləri vasitəsilə aparılır [9, s.116].

Müasir müqavilə hüququnda müqavilənin tətbiq dairəsi faktiki əmlak mübadiləsi aktı çərçivəsindən kənara çıxır və müqavilə “təkcə mübadilənin hüquqi forması kimi deyil, həm də kapitalın və istehsalın təmərküzləşməsi proseslərini dəstəkləyən bazar iqtisadiyyatının təşkili üçün hüquqi alət kimi istifadə olunur” [3, s.72-73].

Bu, müxtəlif ölkələrin xüsusilə, sahibkarlıqla əlaqədar müqavilə hüququnda asılı sahibkarlıq subyektləri ilə əlaqədar “tabe olma müqaviləsi”, “mənfəətdən ayırmalar üzrə müqavilə” [10, s.81] və saquli qiymət təyini və sair kimi yeni müqavilə institutlarının yaranmasına səbəb oldu.

Inkişaf etmiş ölkələrin iqtisadiyyatında kifayət qədər hüquqi tənzimləmə tarixi olan, dövlət orqanları ilə özəl subyektlər arasında müqavilələr böyük əhəmiyyət kəsb edir. Yeri gəlmişkən, xüsusi hüquqi tənzimləmə rejiminə malik bu müqavilələr adı mülki hüquq müqavilələrindən fərqlidir.

Hazırda ödənişli xidmətlər üzrə müqavilələr müxtəlif ölkələrin qanunvericiliyində intensiv şəkildə inkişaf etməyə başlamışdır. Belə ki, bu gün Avropa Birliyi ölkələrinin xidmət sektorunda bütün işçilərin təxminən 60%-i, işlədiyi halda, sənayedə bu 13% təşkil edir. Xidmət anlayışı çox geniş xarakterlidir. Belə ki, AİB Müqaviləsində təqdim edilən xidmət növlərinin təsnifatına aşağıdakılar daxildir: a) sənaye xarakterli fəaliyyətlər; b) ticarət xarakterli fəaliyyət; c) sənətkarların fəaliyyəti; d) azad peşələrin sahiblərinin fəaliyyəti; e) turizm fəaliyyəti; f) radioməlumatlar, o cümlədən radio vasitəsilə reklam [4 s.75–77].

Ümumdünya Ticarət Təşkilatı (ÜTT) Xidmətlərin Ticarəti üzrə Baş Sazişində (1-ci hissə, Maddə 1 (b)) müəyyən edir ki, xidmətlərə dövlət hakimiyyətinin həyata keçirilməsi xidmətləri istisna olmaqla, iqtisadiyyatın istənilən sektorunda xidmətlər daxildir [11, s.49].

Müxtəlif ölkələrin iqtisadiyyatında xidmət sahəsinin geniş təmsil olunması və xidmətlərin göstərilməsi ilə bağlı iqtisadi əlaqələrin inkişafı, şübhəsiz ki, bu münasibətləri tənzimləyən müqavilə formalarının inkişafına və təkmilləşməsinə və yeni müqavilə növlərinin yaranmasına səbəb olur. Satışdan sonrakı dövrdə məhsulun istismarının keyfiyyətinin saxlanmasına yönəlmiş müxtəlif növ texniki, konsaltinq, informasiya xidmətləri institutunun inkişafına xüsusi diqqət yetirilməlidir. Marketing nəzəriyyəsi nöqtəyi-nəzərindən məhsul haqqında müasir fikirlər təkcə məhsulun özünü deyil, həm də məhsulun düzgün işləməsinə təmin edən bütün əlavə xidmətləri (qarantıya, çatdırma, qablaşdırma, təmir təminatı və s.) əhatə etdiyindən, bu xidmət növünün əhəmiyyəti də artacaqdır. Marketing nəzəriyyəsində belə məhsul gücləndirilmiş məhsul adlanır.

Eyni zamanda, beynəlxalq kommertiya əqdlərinin müstəqil növlərinə çevrilmiş kifayət qədər növə (məsləhətçi, texnoloji, tikinti, mühəndis-texniki xidmətlərin göstərilməsi və s.) malik mühəndislik (inginerinq) sahəsində əqli mülkiyyətin verilməsi və istifadəsi ilə bağlı münasibətlərin müqavilə formalarının daha da inkişafını və təkmilləşdirilməsini qeyd edə bilərik.

Müasir müqavilə hüququnun xüsusiyyətlərindən biri qarışıq müqavilə dizaynının, yəni bir neçə müqavilə növünün elementlərini birləşdirən müqavilə-hüquqi münasibətin geniş yayılmasıdır.

Dördüncü tendensiya – dövlət-hüquqi tənzimləmələri ilə müəyyən edilmiş azadlığa artan məhdudiyyətlərlə müqavilə azadlığı prinsiplərinin birləşməsidir.

Müqavilə azadlığı müqavilə hüququnun əsas prinsipidir. Bu prinsip demək olar ki, bütün dövlətlərin müqavilə hüququnda və əlaqədar beynəlxalq sənədlərdə təsbit olunmuşdur. Məqsədi dövlətlər, eləcə də və dövlət qrupları arasında xüsusi, həmçinin kommertiya hüququnun müasirləşdirilməsi, harmonizasiyası və əlaqələndirilməsi ehtiyaclarını və metodlarını öyrənmək, bu məqsədlərə nail olmaq üçün vahid hüquq alətlərini, prinsipləri və qaydaları formalaşdırmaq [12] olan hökumətlərarası Beynəlxalq Xüsusi Hüququn Unifikasiyası İnstitutu (fr. UNIDROIT) müqavilə azadlığı prinsipinin beynəlxalq səviyyədə möhkəmlənməsi istiqamətində mühüm işlər görmüşdür. Təşkilatın 1984-cü ildən beynəlxalq işçi qrupu tərəfindən tərtib edilmiş və 64 üzv dövlətin hökumətini təmsil edən Şura tərəfindən ratifikasiya edilmiş və məqsədi onların tətbiq ediləcəyi ölkələrin hüquqi əməllərindən, iqtisadi və siyasi şərtlərindən asılı olmayaraq, bütün dünyada istifadə üçün nəzərdə tutulmuş balanslaşdırılmış qaydalar toplusunu yaratmaq olan – Beynəlxalq Kommertiya Müqavilələrinin Prinsiplərinin (UNIDROIT prinsipləri) 1.1 maddəsində deyilir ki, “Tərəflər müqavilə bağlamaqda və onun məzmununu müəyyən etməkdə azaddırlar” [13].

Müasir iqtisadi şəraitdə müqavilə azadlığı prinsipinin məzmunu, ilk növbədə, vətəndaşların və hüquqi şəxslərin müqavilə bağlamaqda azadlığının tanınması deməkdir. İkincisi, tərəflərin bağladıkları müqavilənin şərtlərini müəyyən etmək azadlığını təsbit edir. Kiçik şərhlərə baxmayaraq, müqavilə azadlığı prinsipinin məzmunu ayrı-ayrı ölkələrin qanunvericiliyində, o cümlədən Azərbaycan Respublikası Mülki Məcəlləsinin 390.1 maddəsində də oxşar şəkildə əks olunmuşdur.

Müqavilə azadlığı heç də o demək deyil ki, dövlət bu münasibətləri tənzimləmək üçün heç bir publik hüquqi tənzimləmə qaydaları tətbiq etmir və heç bir şəkildə müqavilə azadlığı deyilən şeyi məhdudlaşdırmır.

Müqavilə azadlığı dövlətin müqavilə münasibətlərinə müdaxiləsini istisna etmir. Vaxtilə rus sivilisti G.F. Şerşeneviç mülki həyatının zəruri şərti və qanunvericilik siyasətinin əsas prinsipi kimi təqdim edilən qeyri-məhdud müqavilə azadlığının ictimai maraqların təsiri altında məhdudiyyətlərə məruz qalmasına diqqət çəkib. Bununla belə, sərhədsiz fərdiyyətçiliyə qarşı dövlət müdaxiləsinin başlanmasının təntənəsini ifadə edən yeni cərəyan müqavilə azadlığı prinsipini aradan qaldırmır [14, s.462].

Rusiya klassik sivilist məktəbinin digər bir nümayəndəsi – İ.A. Pokrovski qeyd edirdi ki, bütün müasir qanunvericilikdə müqavilə azadlığı prinsipi təkcə qanundan deyil, həm də bəzi digər qeyri-hüquqi meyarlardan, məsələn, “ictimai asayiş” və “xoş əxlaq” məhdudiyyətlərinə məruz qalır [2, s.251]. Ümumilikdə iqtisadi münasibətlərin tənzimlənməsi sahəsində publik hüquq və xüsusi hüquq arasında optimal balansın yaradılması bir çox dövlətlərdə ən çətin vəzifələrdən biridir.

Müqavilə azadlığı prinsipinin məhdudlaşdırılmasını aşağıdakı istiqamətlərdə müşahidə etmək olar:

Birincisi, antiinhisar qanunvericiliyi müəyyən növ müqavilələri məhdudlaşdırır və ya birbaşa qadağan edir. Buraya, tərəflər üçün bu və ya digər məhsulun istehsal həcmi müəyyən edən, satış bazarlarını müxtəlif meyarlar üzrə bölüşdürən, qiymət diktəsinə və malların dempinq qiymətləri ilə satışına imkan verən və s. bu tip müqavilələr daxildir. Bir çox Qərbi Avropa ölkələrində “məhdudlaşdırıcı” müqavilələr inzibati dövlət orqanları və ya məhkəmə orqanlarında məcburi qeydiyyata alınır. Avropa Birliyi səviyyəsində isə 2004-cü ildə müvafiq tənziqləmə qaydaları (*Council Regulation (EC) No 1/2003 of 16 December 2002 on the implementation of the rules on competition laid down in Articles 81 and 82 of the Treaty*) qüvvəyə minənədək bu razılaşdırma (icazə) mexanizmi qüvvədə idi.

İkincisi, azadlıq prinsipinin məhdudlaşdırılması, peşəkar sahibkarlıq subyektinin daha zəif tərəfin, xüsusən də sahibkarlıq fəaliyyəti ilə bağlı olmayan istehlakçının şəxsi məqsədləri üçün məhsul və ya xidmət alması ilə əlaqədar tərəf olduğu müqavilə şərtlərinin məzmununa dövlət orqanları tərəfindən nəzarət edilməsində görünür.

Belə müqavilələrdə azadlığın məhdudlaşdırılması müqaviləyə müəyyən şərtlərin daxil edilməsi və ya müqavilədə istehlakçıların mənafeyinə zərər vuran müəyyən şərtlərin olmasına qadağa qoyulması yolu ilə həyata keçirilir. Bu cür yanaşma inhisarçı müəssisələrlə ondan mal alan təsərrüfat subyektləri ilə bağlanan müqavilələrdə də tətbiq edilir.

Bəzi ölkələrin qanunvericiliyi sahibkarlıq sahəsində yeni olan müqavilə münasibətləri subyektləri üçün gücləndirilmiş müdafiə rejimini nəzərdə tutur. Bu mənada ABŞ-da franqayzinq müqaviləsinin bağlanması qanunvericiliklə tənziqlənməsi təcrübəsi maraqlıdır. Amerika iqtisadiyyatında franqayzinqin geniş yayılması və təsiri sui-istifadə hallarına gətirib çıxarmışdır. Bununla bağlı, ABŞ Federal Ticarət Komissiyası (FTK) 1979-cu ildə 436 sayılı Qərar qəbul etmişdir ki, bu ABŞ-da franqayzinq təklif edən hər bir franqayzerdən franqayzerin şəxsiyyətini, o cümlədən franqayzerin müflisləşmə hadisəsini açıqlayan sənədin potensial alıcıya təqdim edilməsini, qeyd olunan FTK Qərarında nəzərdə tutulmuş şərtlərin franqayzer müqaviləsinin özünün məzmununda əks olunmasını tələb edir. Qərarla bu sənədin müqavilənin imzalanmasına ən azı 10 gün qalmış təqdim edilməsi müddəti də tənziqlənir. Bu müddət potensial franqayzinqin hüquqşünas, mühəsib və ya biznes məsləhətçisi ilə məsləhətləşməsinə imkan vermək üçün müəyyən edilir [9, s.116–121].

Üçüncüsü, dövlət müqavilələrin müəyyən şərtlərinin məzmununu, məsələn, qiymət əmələgəlməsini müəyyən edir. İctimai maraqlara məhəl qoymamaq fəlsəfəsi və vaxtilə ABŞ-da mövcud olmuş ““General Motors” üçün yaxşı olan ölkə üçün də yaxşıdır” kimi yanaşmalar iqtisadi, siyasi və hüquqi qərarlar üçün uyğun deyil. Hətta müqavilə tənziqlənməsi sahəsində də ictimai maraqlı dövlətləri müqavilə azadlığı prinsipinə məhdudlaşdırma qoymağa məcbur edir.

Müqavilələrin inkişafında dördüncü istiqamət – öhdəliklərin yerinə yetirilməsini təmin etmək yolları sisteminin işlənilməsi hazırlanmasıdır. ABŞ Vahid Kommersiya Məcəlləsinin (VKM) əqdlərin icrasının təmin edilməsi ilə bağlı bölməsi bu nöqtəyi nəzərdə diqqətəlayiqdir. ABŞ VKM-ə görə “təhlükəsizlik marağı” kateqoriyası öhdəliyin ödənilməsinə və ya icrasını təmin edən daşınar və ya daşınmaz əmlakla olan maraqlı deməkdir (Maddə 1-201 (36)) [15].

Qərb hüquq sistemlərində son vaxtlar daşınar əmlakın ipotekası, şərti satış, üstünlük hüququ, habelə təhlükəsizlik məqsədləri üçün mülkiyyət hüququnun ötürülməsi və saxlanması kimi öhdəliyin təmin edilməsi üsulları inkişaf etmişdir [3, s.86].

Ən yeni mülki qanunvericiliklərə (o cümlədən AR-in müvafiq qanunvericiliyinə) uyğun olaraq öhdəliklərin yerinə yetirilməsi üsullarına gəldikdə, qeyd etmək lazımdır ki, onlardan bəziləri

(beh, dəbbə pulu (cərimə, penya), zaminlik, girov) Roma xüsusi hüququna məlum olan ənənəvi üsullar sırasındadır. Eyni zamanda, Mülki Məcəllə icranın təmin edilməsinin bank zəmanəti, qarantıya və borclunun əmlakının saxlanması kimi əvvəllər qanunvericilikdə olmayan üsulları nəzərdə tutur.

Beşinci istiqamət, əsas hüquq müdafiə vasitəsi kimi itkilərin universallaşdırılması istiqamətində müqavilə məsuliyyəti institutunun təkmilləşdirilməsidir. Müqavilə öhdəliyi yerinə yetirilmədikdə və ya lazımcı yerinə yetirilmədikdə, hüququ pozulmuş tərəf qanunla nəzərdə tutulmuş həmin hüquqi vasitələrdən istifadə etməklə öz hüquqlarını həyata keçirmək haqqına malikdir.

Romano-german hüquq ailəsinə aid olan ölkələrin qanunvericiliyində müqavilələr üzrə məsuliyyət prinsiplərindən biri də hələ Roma hüququnda müəyyən edilmiş “müqavilələr yerinə yetirilməlidir” (pacta sunt servanda) prinsipidir. Öhdəliyin natura şəklində yerinə yetirilməsi mümkün olmadıqda pul kompensasiyası verilir. Lakin, bəzi Qərbi ölkələrinin hüquq sistemi bir sıra hallarda bu prinsipdən kənara çıxır.

Bu, ilk növbədə iqtisadi şəraitlə bağlıdır. Belə ki, iqtisadi və sosial sarsıntılar qarşısında müqavilənin zəifliyi artır, məsələn, dövlətin iqtisadi prosesləri tənzimləmə fəaliyyəti, onun normativ aktları ləğv etməsi və ya yenisini qəbul etməsi nəticəsində müqavilənin icrası sadəcə qeyri-mümkün olur [3, s.85].

Anglo-Sakson hüququnda öhdəliyin natura şəklində icrası məhkəmənin mülahizəsinə əsasən müstəsna müdafiə vasitəsi kimi istifadə olunur. Müqavilə öhdəliyi pozulduqda, kreditör zərərin əvəzinin ödənilməsinə tələb edə bilər. Beləliklə, müqavilə öhdəliklərinin yerinə yetirilməməsi və ya lazımcı yerinə yetirilməməsi halında dəymiş zərərin ödənilməsi üstünlük təşkil edir.

Beynəlxalq kommertiya müqavilələri üzrə UNIDROIT prinsiplərinin 7.4.1 maddəsinə əsasən, “Bu prinsiplərdə nəzərdə tutulan hallar istisna olmaqla, istənilən icra etməmə zərəri çəkmiş tərəfə ya müstəsna olaraq, ya da hər hansı digər hüquqi müdafiə vasitələri ilə birlikdə zərərinin ödənilməsi hüququ verir” [13]. Bu müddəə demək olar ki, AR MM-in 21.1-ci maddəsi (Zərərin əvəzinin ödənilməsi) ilə tam uyğundur [16].

Bir çox ölkələrin qanunvericiliyi bu məsələdə dəymiş zərərin tam ödənilməsi prinsipindən çıxış edir. Zərərlərə aşağıdakılar daxildir: borclunun öz öhdəliyini yerinə yetirməməsi nəticəsində kreditörün çəkdiyi real zərəri və əldən çıxmış fayda, yəni öhdəliyin lazımi qaydada yerinə yetirildiyi təqdirdə kreditörün ala biləcəyi gəlirlər. Bu definisiya AR MM-in 21.2-ci maddəsinin məzmunu ilə tam eynidir.

ABŞ qanunvericiliyində pozuntunun xarakterindən asılı olaraq zərərlər kompensasiya və morator olmaqla, iki qrupa bölünür. Zərərin kompensasiyası – öhdəliyin yerinə yetirilməməsinə görə ödənilir və icra edilməməni əvəzləyir. Morator ödəmə icrada gecikmə üçün edilir. Hesablama üsuluna görə itkilər konkret və abstrakt olmaqla ayrılır. Konkret itkilər müqavilənin pozulması nəticəsində tərəflərdən birinin məruz qaldığı faktiki itkilərdir (həm real (müsbət) zərəri, həm də əldən çıxmış fayda ola bilər). Kommertiya əqdləri sahəsində itkilərin hesablanması sadələşdirilmiş üsulundan tez-tez istifadə olunur. Məsələn, müqavilə qiyməti ilə bazar qiyməti arasındakı fərqi hesablama buna misal ola bilər.

Zərərin bu cür hesablanmasına İngiltərə müvafiq qanunvericiliyində (İngiltərənin Malların Satışı Qanununun 50-ci (Qəbul edilməmə ilə bağlı dəyən zərəri) və 51-ci (Çatdırılmama ilə bağlı dəyən zərəri) maddələrində [17] rast gəlirik.

Zərərlərin miqdarının müəyyən edilməsi bəzən müəyyən çətinliklərə səbəb olur, buna görə də müqavilələr bağlanarkən mümkün itkilərin miqdarı çox vaxt müəyyən edilir və ya sabit məbləğdə itkilər adlanır. Hüquq müdafiə vasitələri haqqında tələblər irəli sürərkən iddiaçı müqavilənin bağlanması faktını, onun pozulmasını, dəymiş zərərin miqdarını, habelə iddiaçının tələb etdiyi müdafiə vasitəsinə hüququnu sübut etməlidir.

Altıncı bir istiqamət kimi son dövrlər müqavilənin ingilis-sakson hüquq sistemində olduğu kimi, roman-german hüquq sistemli ölkələrdə də hüququn mənbəyinə çevrilməsi ilə bağlı müzakirələrin getməsidir. Lakin, mövcud ədəbiyyatlara baxdıqda roman-german hüquq sistemli ölkələrdə hələ də hüququn mənbələri arasında müqaviləyə rast gəlmirik [18, s.18-20]. Bu istiqamətin gələcək inkişafı həmin ölkələrdə müqavilə əsaslı hüquqi tənzimləmənin əhəmiyyətini daha da artırardı.

Beləliklə, görürük ki, müasir iqtisadi dövriyyədə və sahibkarlıq münasibətlərində müstəsna rol oynayan müqavilə hüququ artan tələblərə və əhatə dairəsinə müvafiq olaraq, dinamik yenilənir və şaxələnir. Xüsusilə, hüquqi münasibətlərin ən dispozitiv sahələrindən biri olan sahibkarlıqla (kommersiya ilə) bağlı müqavilə münasibətləri sahəsində yeni institutlar, normalar və formalar meydana çıxır. Bir sıra (xüsusilə ingilis-sakson hüquq sistemində malik) ölkələrdə hüququn mənbələrindən biri sayılan müqavilələrin dinamik və innovativ inkişaf edən mülki dövriyyə proseslərinin hüquqi tənzimləməsi üçün çevik forma və mexanizmlər təqdim etməsi, onun rolunun və inkişaf istiqamətlərinin getdikcə daha da artaraq güclənəcəyinin göstəricisidir.

ƏDƏBİYYAT

1. Contracts Law and its Modern Trends: The Ecuadorian Case. -Universitas, -vol. -70, -2021. - p. 5. -Pontificia Universidad Javeriana.
<https://www.redalyc.org/journal/825/82569129010/82569129010.pdf>
2. Покровский И.А. Основные проблемы гражданского права. -М. -1998, -стр. 5, 251.
3. Кулагин М.И. Предпринимательство и право: Опыт Запада. -М. -1992, -стр. 31, 72,73,85,86.
4. Топорин Б.Н. Европейское право: учебник. М. 1999, -стр. 15,19,75-77.
5. Договор, учреждающий Европейское Сообщество (в редакции Ниццкого договора). - Статья 96. https://eulaw.ru/treaties/teuratom_edit/.
6. Council Directive 86/653/EEC of 18 December 1986 on the coordination of the laws of the Member States relating to self-employed commercial agents. Document 31986L0653. <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=CELEX%3A31986L0653> .
7. Richard Stone. The Modern Law of Contract. Eighth Edition. -2010. -p. 3. -Abingdon, UK.
8. Белых В.С. Качество товаров в английском договоре купли-продажи. -М. -2021, -стр. 37.
9. Шаблова Е.Г. Договор франчайзинга в американском праве // -Преобразования в управлении предприятиями в постиндустриальной экономике: сборник научных трудов. – Екатеринбург, -1999, -стр.116-121.

10. Баяндин Д.И. Договор как основание возникновения дочерного общества (зависимого предприятия) по законодательству России и Германии. -Вестник ЮурГУ, -№27, -2011, -стр. 81. https://cyberleninka.ru/viewer_images/14231794/f/1.png
11. World Trade Organization. International legal materials. -1994. -Vol. 33. -Number 1. January, -p. 49.
12. The International Institute for the Unification of Private Law (UNIDROIT). <https://www.unidroit.org/about-unidroit/> .
13. UNIDROIT Principles of International Commercial Contracts - 2016. <https://www.unidroit.org/wp-content/uploads/2021/06/Unidroit-Principles-2016-English-bl.pdf>.
14. Shershenevich G.F. Uchebnik russkogo grazhdanskogo prava – М. Statut, -2015. -т.2, -p. 462.
15. Uniform Commercial Code of USA. § 1-201. General Definitions. -201 (36). <https://www.law.cornell.edu/ucc/1/1-201>.
16. Azərbaycan Respublikasının Mülki Məcəlləsi. <https://e-qanun.az/framework/46944>.
17. Sale of Goods Act 1979. UK Public General Acts -1979. -с.54. <https://www.legislation.gov.uk/ukpga/1979/54>.
18. Ершова И. В. Предпринимательское право: Правовое сопровождение бизнеса. -Москва. -2018, -стр. 18-20.

REFERENCES

1. Contracts Law and its Modern Trends: The Ecuadorian Case. -Vniversitas, -vol. -70, -2021.- p.5.-Pontificia Universidad Javeriana. <https://www.redalyc.org/journal/825/82569129010/82569129010.pdf>
2. Pokrovskiy I.A. Osnovnye problemy grazhdanskogo prava. -М. -1998,-str.5,251.
3. Kulagin M.I. Predprinimatelstvo i pravo: Opyt Zapada. М. 1992, -str.31,72,73,85,86.
4. Toporin B.N. Evropeyskoe pravo: uchebnik. М. 1999, -str.15,19,75-77.
5. Dogovor, uchrezhdayushiy Evropeyskoe Soobshestvo (v redaktsii Nitsstskogo dogovora). - Statya 96. https://eulaw.ru/treaties/teuratom_edit/ .
6. Council Directive 86/653/EEC of 18 December 1986 on the coordination of the laws of the Member States relating to self-employed commercial agents. Document 31986L0653. <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=CELEX%3A31986L0653>.
7. Richard Stone. The Modern Law of Contract. Eighth Edition. -2010. -p.3.- Abingdon, UK.
8. Belyh V.S. Kachestvo tovarov v angliyskom dogovore kupli-prodazhi. -М. -2021, -str.37.
9. Shablova E.G. Dogovor franchayzinga v amerikanskom prave.//- Preobrazovaniya v upravlenii predpriyatiyami v postindustrialnoy ekonomike: sbornik nauchnykh trudov. - Ekaterinburg, -1999, -str.116-121.
10. Bayandin D.I. Dogovor kak osnovanie vznikoveniya dochernogo obshestva (zavisimogo pridpriyatiya) po zakonodatelstvu Rossii Germanii.-Vestnik YuurGU,-№27,-2011,-str.81. https://cyberleninka.ru/viewer_images/14231794/f/1.png
11. World Trade Organization. International legal materials. -1994. -Vol. 33. -Number 1. January, -p.49.

12. The International Institute for the Unification of Private Law (UNIDROIT).
<https://www.unidroit.org/about-unidroit/> .
13. UNIDROIT Principles of International Commercial Contracts - 2016.
<https://www.unidroit.org/wp-content/uploads/2021/06/Unidroit-Principles-2016-English-bl.pdf> .
14. Shershenevich G.F. Uchebnik russkogo grazhdanskogo prava – M. Statut, -2015. t.2., -p.462
15. Uniform Commercial Code of USA. § 1-201. General Definitions.-201 (36).
<https://www.law.cornell.edu/ucc/1/1-201>.
16. Azərbaycan Respublikasının Mulki Mejllesi. <https://e-qanun.az/framework/46944>.
17. Sale of Goods Act 1979. UK Public General Acts -1979. -s.54.
<https://www.legislation.gov.uk/ukpga/1979/54>.
18. Ershova I. V. Predprinimatelskoe pravo: Pravovoe soprovozhdenie biznesa. -Moskva. - 2018, -str.18-20.

MODERN DEVELOPMENT DIRECTIONS OF CONTRACT LAW

Gojayev E.A.

National Aviation Academy

The article discusses the modern development directions of contract law at the international level, its features, specific aspects in individual legal systems and countries. In the process of development of contract law of various legal systems, a number of issues (directions) of legal-theoretical and practical importance have arisen. Understanding these directions has not only broadened the views and ideas on modern contract law, but also helps to more competently solve existing problems in the conclusion and implementation of economic transactions. As one of the most important elements of free economic relations, the contract and the mechanism of legal regulation related to it are also constantly developing. The study discusses the emergence of new types of contracts and their examples reflected in international acts, precisely in accordance with the dynamic development and diversification of modern economic (entrepreneurship) activity.

References are made to international and foreign experience and legislative examples in connection with the study of the topic. Thus, during the research, international documents such as the Principles of International Commercial Contracts (UNIDROIT Principles), the Vienna Convention on Contracts for the International Sale of Goods, documents on the European Union (EU), the General Agreement on Trade in Services of the World Trade Organization (WTO), and relevant legislation of countries such as the USA, Azerbaijan, England, and Russia were reviewed.

Key words: *Contract law, freedom of contract, new types of contracts, restriction, Civil Code, directions, entrepreneurship, commerce, UNIDROIT, Anglo-Saxon, USA, Europe.*

Rəyçilər: *h.e.d., dos. Əsgərova M.P.*

h.e.d., dos. Qarayev R.M.

Müəllif haqqında məlumat

Soyadı, adı, atasının adı	İş yeri	Vəzifəsi, elmi dərəcəsi, elmi adı	Əlaqə
Eldar Adıgözəl oğlu Qocayev	Milli Aviasiya Akademiyası	“Hüquqşünaslıq” kafedrasının baş müəllimi, h.f.d.	egojaye@gmail.com ; eldar.gojayev@naa.edu.az mob: (+994) 050 325-41-25